

דרכי ניחוס אבלים באספקלריית חז"ל ופרשני המקרא חלק ג'*

פרק ו: אחרי מות...

דרך מקובלת להקלת הצער מן האבלים - ובמיוחד כאשר מדובר באבלים הממאנים להנחם - היא נסיון המנחמים להעמיד את האסון במקומו הנכון. לשכנע את האבל שאמנם איבד בן, הורה או אדם אחד שהיה קרוב ויקר לו, אולם החיים נמשכים והוא צריך להשלים עם האסון, ולקבל עליו את הדין באהבה.

גם בזמן האבלות, כמו בכל שלב אחר בחיינו, אנו מקבלים הדרגה והכוונה לגבי מעשינו והרגשותינו תוך הגבלות זמן: "שלושה ימים לבכי ושבעה להספד ושלושים לגיהוץ ולתספורת..."¹; וכן, "יב חודש לאב ואם. ואל לנו להגזים בצערנו ולבכות ולהתאבל יותר מדי שכן אז מגיעים כבר לגבול האסור, וכך גם כתוב באותו מקום על מי שמתאבל יותר מכפי שקבעו חז"ל: "מכאן ואילך אמר הקב"ה אי אתם רחמנים יותר ממני" - האבל יתר על המידה כבר נותן טעם לפגם, ולכן מנחמים רבים מזכירים לאבל שאסונו נגזר עליו ואל לו לתת לו מקום חשוב ומרכזי מכפי הראוי לו.

* חלקים א-ב פורסמו בגליונות ג-ה של נתיבי מרחבים.

1. מו"ק כ"ז ע"ב.

נחמת בני יעקב לאביהם

האבל הידוע שמיאן לקבל תנחומים הוא כמובן יעקב. כשנדוע לו כי בנו יוסף "טרף טרף" הוא קורע את בגדיו ומתאבל ימים רבים. נראה, לכאורה, כי אין יחס הגיוני בין אסונו ובין הצער והאבל העזים והממושכים על מות יוסף, ומפרשים רבים מתעכבים על "הגזמה" זו באבל, הפירוש המקובל הוא שבגלל שיוסף לא מת באמת - לכן התקשה להנחם עליו: "וימאן להתנחם, מאי טעמא - לפי שאין מקבלין תנחומין על החי, אבל המת משתכח מן הלב"². וכן אומר רש"י³: "שעל המת נגזרה גזרה שישתכח מן הלב ולא על החי"⁴.

אולם, "אור - החיים"⁵ רומז שאכן, גם לבניו של יעקב נראה היה שאביהם מתאבל ומצטער על בנו יותר מדי, כאילו בן יחיד הוא לו, ולכן נזדרזו להזכירו שעדיין יש לו עוד בנים, בנות ונכדים; וניסו לנחמו בצאצאיו הרבים. בכתוב נאמר: "ויקומו כל בניו וכל בנותיו לנחמו וימאן להתנחם". ולא מוזכרת הנחמה שאמרו לו. אומר "אור - החיים" כך:

"לא הזכר כאן דברי נחמה. ונראה שכוונת הכתוב היא כשראו בניו כ"כ אבילות ושק במתניו ימים רבים, אמרו: זה יעשהו אדם שמת לו בנו יחיד...נתחכמו לעשות דבר שבאמצעותו יתנחם מעצמו והוא שנתקבצו יחד כל בניו, אחד עשר בנים ואחד עשר בנות, ובניהם ובנותם רבים הם; והלכו ועמדו אצלו ותהי' זאת נחמתו כי מי שיש

2. מסכת סופרים פרק כ"א.

3. רש"י לבראשית ל"ז ל"ה, ד"ה "וימאן להתנחם".

4. "ה"תורה תמימה" אומר שם בפירושו, שבדיוק על הגזרה הזו הסתמכו בניו כשבאו לנחמו, ולכן רק אחרי "ימים רבים" קמו לנחם שכן אמרו לו: אם מת יוסף כבר היית צריך להתנחם והעובדה שעדיין לא התנחמת מוכיחה כי יוסף עדיין בחיים: "אז קמו כולם לנחמו בידיים מוכיחות שעדיין יוסף חי הוא, והיינו מהא גופא שעדין מתאבל הוא אינו מקבל תנחומין, ואלמלא מת הרי כבר הגיע זמן שכחה על המת". אולם יעקב ענה להם שיכול להיות שאינו מקבל תנחומים, לא משום שיוסף חי, אלא משום הסימן שקיבל יעקב - שאם ימות בנו בחייו, יירד לגהינום, ולכן הוא אבל ואינו יכול להשתחרר מצערו.

5. "אור-החיים" על בראשית ל"ז ל"ה.

לֹד כִּכְּ בָּנִים וּבְנוֹת אִין רֵאוּי לֹד לְהַצְמֵר כִּכְּ עַל בֶּן קָמָן אִם נַעֲדָר מִן
הַבָּנִים..."

הם חשבו שאביהם מגזים בצערו על בנו האחד מתוך בנים רבים. שמת. ולכן באו להזכירו: עדיין יש לך בנים וצאצאים רבים. הצב את אסונך במקומו הנכון - הוא מכאיב ומצער, אבל ניתן להתגבר על צער זה. "וקימה זו של כולך יחד היא לנחמו כשיראה כי רבו בניו ובנותיו".

למרות ההגיון הרב בנחמה זו, מיאן יעקב להתנחם; אולי לא הביט בניו את המשמעות הרבה שהיתה ליוסף בעיניו. יעקב שמר ליוסף התייחסות מיוחדת מאד לעומת היחס לשאר האחים, אשר בולטת בכל פעולותיו (כתונת הפסים, השארתו בבית, המעמד המיוחד של בני יוסף...) כך שיוסף לא היה אחד מרבים - כפי שניסו להוכיח לו - אלא באמת מן "בן יחיד", אחד ומיוחד, ולכן לא התנחם.

גִּישַׁת הַמַּהְרָשׁ"ל לְ"נַחֲמַתָּא דַּבְּלָאִי"

בספר "ים של שלמה" לר' שלמה לוריא⁷ מצאנו נקודת מבט שונה מאד על האבל והנחמה, וזאת דוקא בהתייחסות ל"נחמתא דבבלאי" שבדרך - כלל מפורסמת היא לשלילה⁸. "נחמתא דבבלאי" מחזרת בב"ק ל"ח"⁹, שם מסרב עולא ללכת עם חכמי בבל לנחם את רב שמואל בר יהודה, משום טענתו שהם ינחמוהו בנחמת הבבליים אשר אומרת "מאי אפשר למיעבד", ועולא טען "דגידופא הוא" כלפי שמ"ם. ים של שלמה" אומר כי לדעתו "נראה דאין זה גידופא, שכן כאשר אומרים

6. וראוי להביא בהקשר זה את דבריו של ד"ר צ. ראבינער "ספר דברי הספד ותנחומי אבלים בכתבי הקדש, בתלמוד ומדרש" (הנז' לעיל בפרק ג' הערה 72) עמ' 257 בהערותו שם, אשר ציין כי "יש להעיר... שבתקופת התלמוד היה דרך המנחמים לומר לאבל המתאבל על אחד מבניו שמת: יחי בנך האחר... כדאי להזכיר כי אחיט הספרדים במדינת בולגריא ובמדינת תוגרמה גם בזמן הזה אומרים דברי תנחומים הללו בבואם לנחם אבל כזה".

7. יים של שלמה" לר' שלמה לוריא, בבא קמא פרק ד' סימן י".

8. וראה להלן בפרק ז': "נחמות פגומות".

9. התייחסות לנחמת עולא, בה לא נדון בפרק זה, בהרחבה בפרק ב' לעיל.

דרכי נוחם אבלים באספקלריית חו"ל ופרשני המקרא

מה אפשר לעשות, אין הכוונה לומר מה אפשר לעשות על מנת שלא ימות המת, אלא - מה יעזור לנו האבל המוגזם והבכי המרובה, הרי אלה, אין ביכולתם להחזיר את המת לחיים:

"ומה שאומרים מה אית לך למעבד, הכי פי' מה מעיל רוע הצער והבכיה הלא לא תוכל להחזירו. ודוד בעצמו אמר כהאי לישנא האוכל עוד להשיבו ולמה לא נדקדק גם כן?¹⁰ אבל אם יכול להשיבו עבד בתמיה, אלא ש"מ דשרי לנחם הכי. כדי שלא ירבה האבל כרוב צער וכניה..."

הרי מטרת הנחמה - שהאבל לא ירבה בצער, וזה מה שהמנחמים אומרים לו, לדעת י"ם של שלמה: "אם תרבה בצער, כלום תשיב את המת לתחיה? ברור שלא; אם כך למה להרבות באבל ובבכי?"

כלומר, יש פגם בצער מרובה אשר מוכיח כי האבל לא מקבל את המוות כדבר טבעי וכחלק ממהלך החיים, ולכן מנסים המנחמים להעמיד את האבל, אשר שקוע בצער, על הפרופורציות הנכונות של האבל לעומת המוות!

כל המתקשה על מתו יותר מדי...

במו"ק כ"ז ע"ב אף מופיע סיפור מחריד אשר ממחיש לנו את החומרה הרבה בה רואים חו"ל אבל מוגזם: "אמר ר' יהודה אמר רב: כל המתקשה על מתו יותר מדאי, על מת אחר הוא בוכה!" ושם מסופר על שכבתו של רב הונא אשר מת בן אחד משבעת בניה והתאבלה ובכתה עליו מאד. רב הונא הזהירה לא לבכות עליו יותר מדי, וכשלא נשמעה לו אמר לה - אם לא תפסיקי מאבלך ימותו גם אחרים, ואכן מתו גם שאר בניה; וכשבכיה ואבלה לא נפסקו - מתה גם היא עצמה!¹¹

10. שהרי אם נפרש שמילים אלה, גידוף הן - יוצא שגם דוד אמר אותו רעיון, ואם כך גם הוא בחזקת גידוף!!

11. מהסיפור לא ברור אם האבל הנורא רומז לרב הונא על המיתות הבאות, או שהוא זה אשר גרם למותם של הבנים האחרים והאשה עצמה. ברור כי האפשרות השניה

"הדיא איתתא דהות בשיכבותיה דרב הונא הוה לה שבעה בני. מת חד מיניהו - הוות קא בכיא ביתרתא עליה. שלח לה רב הונא: תעבדי הכי. - לא אשגחה ביה. שלח לה: אי ציית מוטב, ואי לא צבית זודתא לאידך מית, ומיתו כולוהו. לסוף אמר לה: תימש זודתא לנפשך ומיתא...!"

"זאת היא עומדת לעד"

נראה, שלאבלים נדמה לעיתים כי אסונם הוא מיוחד - רק להם מת אדם קרוב כל - כך, רק הם סובלים כל - כך מן האבדה... ומנחמים רבים רואים כנחמה את עצם האיזכור לאבל שאסונו לא יוצא חופן, שרבים סבלו ממות אדם אהוב ורבים סובלים ויסבלו עוד, והרבים הללו מתנחמים וחוזרים לחייהם, כמו שיקרה בעתיד אף לאבל למות שנדמה לו, בתקופת אבלו הראשונה, כי לעולם לא יוכל לקבל תנחומים ולחזור למתכונת חיים נורמלית.

כבר הזכרנו את רב חיאי בר אבא ומתורגמנו שהלכו לנחם אבלים¹². בתוך דבריהם מצאנו דברים אלה¹³:

"א'ל: קום אימא מילתא כנגד אבלים. פתח ואמר: אחינו המיזוגעים המדוכאן באבל הזה, תנו לבככם לחקור את זאת. זאת היא עומדת לעד, נתיב הוא מששת ימי בראשית, רבים שתו - רבים ישחו; כמשתה ראשונים - כך משתה אחרונים. אחינו, בעל נחמות ינחם אתכם! כרוך נחםם אבלים."

מהו הדבר המתאים לאומרו לאבלים? - עונה יהודה בר נחמני: "זאת היא עומדת לעד, נתיב הוא מששת ימי בראשית". המוות האבלות, הם מעולם ועד עולם. מששת ימי בראשית, מאדם הראשון

מזעזעת, ונראית לנו רחוקה יותר מן האמת.

12. ועיין לעיל פרקים ב', ג', ה'.

13. כתובות חי ע"ב.

דרכי ניהום אבלים באספקלריית חז"ל ופרשני המקרא

עליו נגזרה מיתה והיא עומדת לעד. אנו לא מעמידים את האבלים רק עם אבלם הפרטי והאישי, אלא בתוך כלל האנושות: רבים שתו - רבים ישתו, ואתם רק יחידים מיני רבים. המוות הוא נחלת הכלל ואין מחוסן מפניו. האבל אשר מבין זאת - מבין גם את חוסר הטעם שבאבל ממושך על דבר שהוא חלק בלתי נפרד מהנהגת העולם מאז בריאתו. נראה שבראיה כוללנית כל - כך מתגמד כל אסון פרטי ומקבל את מימדיו האמיתיים ואין לנו אלא להצדיק את הדין ולקבל אותו באהבה. וכן מפרש רש"י במקום בפשטנות האופיינית לו: "תנו לבבכם לחקור זאת - שהכל מתים ולא תבכו יותר מדאי..."

נחמת חכמים לרבן יוחנן בן זכאי

גישה כזו בנחמות מצאנו גם במקומות אחרים. אלא שבמקום להעמיד את המת בתוך מתים רבים נוספים כהדגשה לדרכו של עולם, מצאנו מנחמים אשר מעמידים את האבל בתוך אבלים אחרים כדי להוכיח לו שהוא אינו יחיד בצרתו, וכמו שאחרים התנחמו, גם הוא יכול וצריך לקבל תנחומים.

נחמה כזאת, ובעצם, ארבע נחמות כאלה¹⁴, מצאנו באבות דרבי נתן¹⁵: "כשמת בנו של רבן יוחנן בן זכאי נכנסו תלמידיו לנחמו". כל אחד מארבעת תלמידיו מביא כדוגמא אדם אבל מהמקרא - אדם הראשון, איוב. אהרן ודוד המלך, ומוכיח מהכתובים שגם לאותו אחד מתו בניו אולם הוא התנחם בסופו של דבר. - כל זה כדי לשכנע את רבן יוחנן בן זכאי לקבל גם הוא ניחומין¹⁶. ארבעת החכמים נקטו בדרך פשוטה בנחמתם; הם אמרו לרבן יוחנן - אמנם מת עליך בנך, אבל כבר מצאנו רבים שמתו בניהם ובכל זאת התנחמו. גם אם נראה לך כי צערך הגדול ואסונך לא מאפשרים לך להתנחם, ראה איזו גלריה

14. ר' יצחק עראמה בספרו "עקידת יצחק" (שמיני, שער תשעה וחמישים, דף כ"ה) טוען: ארבעה מיני נחמה כנגד ארבעה אבות נזיקין.

15. אבות דרבי נתן, נוסח א', פי"ד סי' ו'.

16. על נחמתו של ר' אלעזר בן ערך (הפקדון שהוחזר) התעכבנו באריכות בפרק ג' לעיל.

מפוארת של דמויות יש בכתובים, אנשים שאסונם כאסונך הם התגברו עליו: ר' אליעזר אמר לו: אדם הראשון שיכל את בנו והתנחם בכל זאת...אולם רבן יוחנן כעס עליו על שהוא מזכיר לו גם את צערו של אדם הראשון נוסף על צערו האישי. ר' יהושע הזכיר את איוב ש"היו לו בנים ובנות ומתו כלם ביום אחד" והתנחם - אולם שוב התרעם רבן יוחנן שעל צערו נוסף גם צערו של איוב. חו היתה תגובתו גם לר' יוסי שהביא את אהרן שמתו שני בניו - וקיבל תנחומים, וכן לר' שמעון - שהביא כדוגמא את דוד.

רבן יוחנן בן זכאי לא זו בלבד שלא קיבל נחמות אלה, אלא אף שלח לעברן עקיצה גלויה: כאשר בא לנחמו ר' אלעזר בן ערך - שאת נחמתו קיבל¹⁷, אמר לו רבן יוחנן: "אלעזר בני, נחמתני כדרך שבני אדם מנחמין" (!!); בניגוד לנחמות ארבעת תלמידיו שנראה, שלא נחמוהו בדרך זו...גם ה"עקידת יצחק" מתייחס בזלזול לנחמת התלמידים ומציין: "ולזה אמר שנתנחם בדרך שגדולי הדעת מתנחמין ולא כדרך הפתאים המקררים דעתם בצרות וזלתם"¹⁸ (או במילים אחרות "צרת - רבים - נחמת שוטים"!

קשה להאמין כי ארבעה חכמים במדרגתם של ר' אלעזר, ר' יהושע. ר' יוסי ור' שמעון אכן ינחמו בנחמה אשר רק פתאים מתנחמים בה. ונראה שהפסול בנחמתם היה פשוט העתוי. נחמתם הגיונית מאד ואולי הגיונית מדי, היא מציבה את האבל במקומו הנכון, בין אבלים רבים אחרים ואומרת - אל תאבד פרופורציות! אסונך הוא רק פרט קטן מסדר הדברים בעולם!

17. בעל ה"עקידת יצחק" הנ"ל (הערה 14) מנסה לדרג את הנחמות לפי חומרת מקרה האסון.

אדם הראשון - מת עליו בנו שלא כדרך הארץ.

דוד - מת בנו שלא כדרך כל הארץ, וכעונש על חטא דוד.

אהרן - שלא כדרך כל הארץ, כעונש על חטא, ודוקא ביום חנוכת המשכן כלומר משמחה לאבל.

איוב - שלא כדרך כל הארץ, עונש על חטא שלא חטא, המוות גרם לו לחשוב כי העולם מתנהל ללא הנהגה ובלא נחמה.

18. ה"עקידת יצחק הנ"ל.

דרכי ניהום אבלים באספקלריית חז"ל ופרשני המקרא

אולם לא תמיד זהו הדבר הנכון לאומרו לאבל בשעה שמתו מוטל לפניו וצערו חזק ורגשי כולו¹⁹ גם ההלכה מתחשבת במצבו המיוחד של האונן והאבל, האונן פטור מכל מצוות התורה; האבל אינו לומד תורה, גמרא (חוץ מחלקים מיוחדים), כלומר, למרות שמבחינה שכלתנית גרידא, צריך לקבל את המוות כדרך שמקבלים כל מקרה אחר - כגזירה משמים²⁰, מכל מקום אין התעלמות מהמצב הרגשי השולט באבל עם בוא האסון²¹.

לעומת ארבעת החכמים, התייחס ר' אלעזר בן ערך לשלמותו של הבן, למעלותיו ולהשלמת תפקידו בעולם - נחמה אשר מנגנת גם על נימי הרגש האנושי ואולי לכן נתקבלה נחמתו.

נחמתו של ר' יוחנן

נחמה מסוג זה מצאנו גם במקומות נוספים: ר' יוחנן ניהם גם הוא אבלים בהזכירו את אבלו ובכך אמר למעשה - גם לי קרה אסון אולם התנחמתי. מעניין היה לדעת אם האבלים אשר אותם ניהם במילים אלו, קיבלו תנחומין או שבדומה לרבן יוחנן בן זכאי, דחו גם הם נחמה זו. מסתבר שר' יוחנן, בהכירו את מצבם מנסיונו האישי, ידע לכוון דבריו והצליח לנחמם. וכך מוזכר בשני מקומות בגמרא²²: "והא א"ר יוחנן: דין גרמא דעשיראה ביר". כלומר, ר' יוחנן ניהם אבלים

19. כך רומז גם האברבטאל בויקרא י', ג'. לדעתו ניהומיו של משה באו לאהרן כשהיה עדין המום מצער על מות בניו ולכן לא קלעו למטרתם: "גם לא קיבל תנחומים ממשה, כי לא נותרה בו נשמה והדיבור אין בו" ועיין הרחבת העניין בפרק ז' להלן.

20. והשווה מה שנאמר בברכות פרק ט' משנה ה': "חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה... בכל מדה ומדה שהוא מודד לך הוה מודה לו במאד מאד".

21. רעיון דומה שמעתי מפי הר"ר אוירבך שליט"א אשר ציין כי בתהילים קט"ז נאמר "כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא" (פס' ג' ו-ד') לדבריו בא ההבדל להדגיש: אם בטוב ואם ברע - בשם ה' אקרא, וכמו בהערה הקודמת. אבל עדיין לא ניתן להתעלם מן העובדה שקל לאדם לברך על הטובה - ולכן מייד באותו פסוק הוא קורא בשם ה'; ואילו על הרעה - הגם שמברך עליה, מכל מקום קיים הפסק קשה יותר להתייחס לרעה באהבה כשם שהוא מתייחס לטובה.

22. ברכות ה' ע"ב וכן בב"ב קט"ז ע"א.

בהראותו להם את עצם בנו העשירי. וכך מרחיב רב ניסים גאון בספר המפתח²³: "פירשו רבי שרירא ורבי האי חמודו ז"ל. ר' יוחנן קבר י בנים זכרים וכי העשירי שבהן נפל לתוך יורה גדולה שהיתה חתחת ריתוח קשה וחזק ונמס בשרו ונמק. נטל ר' יוחנן עצם של אצבע קטנה שלו וצוררה בסדינו והיה מנחם בה אחרים..."

הטרגדיה של ר' יוחנן היתה קשה משל רוב האבלים, מעטים הם ההורים אשר שכלו עשרה ילדים. צורת המוות גם היא מזעזעת. אלם ר' יוחנן התנחם, ולא רק זאת אלא שטרם לנחם אחרים בנסינו העונם קשה קצת איך נשא עצם שמטמאת וחייבת בקבורה, ועל כך יש כמה תשובות: או שהיתה פחות מכשיעור המטמא²⁴, או שהיתה זו שן אשר אינה מטמאת²⁵, או שהיתה זו עצם מסעודת ההבראה על בנו ולא עצם מגופו של הבן²⁶; מכל מקום היתה זו ראייה מוחשית לסבל שעבר ר' יוחנן וחיוק לדבריו. הוא לא היה אדם שמנחם מבלי להתנסות בכאב ובאבל, הוא עבר על בשרו את השכול וקיבל תנחומים, ולכן יכל לנחם אחרים.

23. רב ניסים גאון, "ספר המפתח", כפי שמובא ב"חידושי גאונים" ב"עין יקב" לברכות ה'.
24. וכך טוען רש"י בברכות ה' שאומר: "... וצר עצם פחות מכשעורה ממנו בסודרו לעוגמת נפש".
25. לדעת ר' נתן בן ר' חיאל בספרו "ערוך השלם" ערך "גֶרֶם" - "והאמר ר' יוחנן דין גרמא דעשיראה ביר פי יי בניס חיו לו ומתו ומצער ומרוב החביבות היה נשאו, ואדם קדוש כי יוחנן היאך היה נושאו עצם המת ומיטמי בכל שעה! אלא אותו עצם שן היה. ושן המת אינו מטמא דתנן בפי' דאהילות ובפי' כה"ג ונויר בגמ'... כל שבמת טמא חוץ מן השניים והשער והציפורן ובשעת חיבורו הכל טמא, וזה תלוש היה...". וכן כותב הרשב"ם בב"ב קט"ז: "נשאר אצלו שן אחד מבניו ובו היה מנחם למרי הנפש האבלים שהשן של מת אינו טמא". ור' בשו"ת "יוסף אומץ" סי' ל' אשר הביא מכאן ראייה שאין בשן חיוב קבורה ולכך יכול היה ר"י לשומרה אצלו; ועיי' בזה בשו"ת "ציץ אליעזר" ח"י סי' כ"ה פרק ח' סק"ח.
26. וכך נאמר ב"חידושי גאונים" קהלת משה: "עוד נוכל לפרש כי ידוע שלאבל היו עושין סעודות הבראה היו נותנין לו בשר ויין וסעודה זו נקראה בלשון תרגום ניר. ולקח ר"י עצם מן הסעודה לנחם אבלים". אותה דעה מופיעה גם ב"סדר הדורות" (ר' יחיאל בן ר' שלמה הלפרין): "וי"א עשיראה ביר ר"ל הבראה ולא היה עצם אדם". וכן כתב גם המהר"ץ חיות לברכות ה': "ויאני שמעתי דביר נקרא בלשון ירושלמי סעודת הבראה. ובסעודת הבראה צריך להיות בשאר ונשא ר"י אצלו העצם מסעודת הבראה".

דרכי נוחם אבלים באספקלריית חז"ל ופרשני המקרא

וכך כותב "ערוך השלם"²⁷ בערך "גרם": "...פ"א כשהיה הולך לבית האבל מוליכו (את העצם) עמו כדי לנחמם כלומ' ראו מה אירע בי דין גרמא דעשיראה ביר וצערי גדול משלכם" ואף-על-פי-כן התנחמתי, כפי שראוי גם לכם!

תגובתו של ר' חנינא על מות בתו²⁸

מעניין לסיים פרק זה באב אבל אשר שכל את בתו, והוא עצמו מנסה להתייחס למוות ולאבלות כראוי להם ולא להגזים בהשפעתם עליז:

"ר' חנינא שכיבא ליה ברתא, לא הוא קא בכי עלה. אמרה ליה הביתה: תרנגולתא אפיקת מביתך? אמר לה: תרתי, תיכלא ועוירא".

בתו של ר' חנינא נפטרה ולא בכה עליה. שאלה אותו אשתו, מן הסתם בתרעומת: תרנגולת גירשת מביתך? נראה שהצער החיצוני שהפגין על מות בתו, נראה כלא יותר מצער על אבידת תרנגולת. ענה לה: שתי צרות למה לי, גם שכול וגם עיורון? וכך מסביר רש"י במקום: "תיכלא - ועוירא - שיכול בנים ועיורון הדמעה של בכי מתוך אבל וצרה". אם כך, שלא כפי הנראה לנו בתחילה, ר' חנינא אכן הצטער והתאבל על מות בתו, אולם גדולתו איפשרה לו שלא להתעלם מהשיקולים ההגייוניים והשכלתניים: אם יבכה - יתעוור ואז יסבול שבעתיים. בכיו לא יקים את בתו לתחיה ורק ייק. הוא מקבל את הדין ואינו סבור שאין עוד טעם לכל השאר. האבלות היא במידה הנכונה.²⁹

27. הנזי' בהערה 25 לעיל.

28. שבת קנ"א ע"ב.

29. "יאהבת איתך" במקום מסביר את הקשר בין השכול והעיורון ברש"י, ואומר כי הדמעות גורמות להפתתת הזרע, ולכן אחרי שבתו נפטרה אסור לאב לבכות שכן אז לא יהיו לו גם בנים אחרים: "לכאורה אינו מובן דאמאי תולה עיורון הדמעה במה שהוא שיכול ומשמע שאי לא היה שיכול בנים לא היה אכפת לי' בעוורון. ויתכן לפרש כונת ר' חנינא עפ"י הא דאיתא בגיטין (דף ע"ג) שמונה ממעטין את הזרע וקחשיב בכיה... וא"כ מונה דה"ה לבכיה ממעטת את הזרע צריכים חשוכי בנים

אם האבל מגיע בעצמו להכרה כי אסונו הוא גזירה משמים. יש להתאבל במידה הנכונה - הקבועה במקורותינו - אשריו וטוב לו. ואם לא כן, תפקיד המנחמים הוא להסב את תשומת לבו למקומו הנכון של המוות והאבל בעולם.

וזהו שמצאנו בפרק זה. המנחמים מנסים להוכיח לאבל כי המוות הוא חלק מהמהלך הטבעי של העולם הזה. הנחמות מתבססות על הפניית תשומת לבו של האבל לעובדה כי עדיין נותרו לו סיבות רבות לחזור למתכונת חיים נורמלית, אם משום בניו האחרים שעדיין חיים, אם משום שהוא עצמו חי ויכול להוליד בנים או להמשיך ולעשות מעשים חשובים שיתרמו לעולם.

המנחמים מראים לאבלים כי כמו המוות שנתקלו בו, יש עוד כיתות רבות בעולם, וכמו שהם שרויים כעת באבלות - ישנם. היו ויהיו אבלים רבים אחרים, וכל אותם אחרים מביאים להבנה ולהכרה כי אכן זוהי מתכונת העולם. וכי יש לקבל תנחומים ולהמשיך במידת האפשר בחיים רגילים.

פרק ז': נחמות "פגומות"

לא כל הנחמות אשר מוזכרות בתלמוד ואצל פרשני המקרא. מוזכרות לחיוב. אם ברצוננו ללמוד ממעשי רבותינו, על מנת ליישם את הלקחים הנלמדים בחיינו הפרטיים, עלינו להבין מהי מהות השלילה שבנחמות מסויימות, בכדי שנדע כיצד להתנהג כשנתקלים אנו במוות, אבלות וניחום האבלים.³⁰

להזהר ולהמנע ממנה והיינו שתולה ר' חנינא עוררון הדמעה במה שהוא שיכול בניס להזהר ולהמנע ממנה והיינו שתולה ר' חנינא עוררון הדמעה במה שהוא שיכול בניס לומר דמה"ט יש לו להזהר מבכיה כיון שנעשה שיכול בניס והבכיה ממעטת את הזרע ונמצא שיגרום לו תרתי עי"י הבכיה".

30. וכן כתב "מנורת המאור" לר' יצחק אבוהב (נר ג' כלל ח' כלל ד': לנחם אבלים) "דברי הנחמות שהיו אומרים חכמי התלמוד כתבו בגמרא כדי שילמדו מהם דברי תנחומין"

דרכי ניהום אבלים באספקלריית חז"ל ופרשני המקרא

בין הנחמות נתקלים אנו בכאלה אשר נזכרו לגנאי ובהן אסור לנו כלל להשתמש מסיבות מהותיות שבנחמה עצמה; ישנן כאלה שלכאורה חיוביות הן אולם אינן ממלאות את המטרה לשמה נאמרו - ניהום האבל, ואם כך אין בהן שום טעם; ויש כאלה אשר אין בהן פגם מהותי וגם האבל הן מוכשרות לנחם, אולם גם הן מוזכרות לשלילה שכן המנחמים לא ידעו להפנות אותן לאדם הנכון, או שלא היו רגישים דיים לומר אותן בזמן ובעיתוי הנכונים.

נחמות אלה והדעות עליהן, שומה עלינו ללמוד ולנתח כדי שנוכל בעתיד לנחם כראוי אבלים.

"נחמתא דבבלאי"

הנחמה המוכרת לנו ביותר בשלילתה היא "נחמתא דבבלאי" שכמסתבר, היתה מוכרת ונהוגה בין חכמי בבל. וכך מסופר בב"ק³¹:

ר' שמואל בר יהודה שכיבא ליה ברתא. אמרו ליה רבנן לעולא:
קום, ניזיל נ'נחמיה. אמר להו: מאי אית לי גבי נחמתא דבבלאי
דנ'דופא הוא דאמרי מאי אפשר למיעבד, הא אפשר למיעבד -
עברי!"

כלומר, בתו של רב שמואל בר יהודה נפטרה, והחכמים הזמינו את עולא לבוא איתם, כמקובל, ולנחמו בחבורה³², אולם עולא מסרב לבוא עימם, באמרו שהם ינחמוהו בנחמת הבבליים שגידוף היא.

נחמת הבבליים אמרה לאב: מה אפשר לשנות עכשיו, ומה ביכולתך לעשות אחרי שכבר נגזרה גזרה והמת - מת? ממילים אלו משתמע שאין המנחמים והאבל מצדיקים הדין ומקבלים הגזרה מתוך אהבה אלא מתוך חוסר ברירה, ואילו ניתנה בידינו הברירה והאפשרות להחזיר את המצב לקדמותו ולשנות את גזירת הקב"ה היינו עושים

31. ב"ק ל"ח ע"א.

32. על ניהום בחבורה שהיה נהוג בבבל, ראה לעיל בפרק ב'.

זאת : וזהו גידוף כלפי שמים, ולכן סירב עולא לנחם בנחמה זו.

דעתו זו של עולא נפסקה גם להלכה; והרמ"א פוסק³³: "ואל יאמר אדם לאבל מה לך לעשות כי אי אפשר לשנות שזהו כגידוף דמשמע הא אם אפשר לשנות היה עושה. אלא יקבל עליו גזירת השי" מאהבה.

מהאמור לעיל הבינונו מדוע לא רצה עולא לומר נחמה זו, אולם מדוע סירב גם ללכת עם החכמים? וכי מי מחייב אותו לנחם באותה נחמה? יכול היה ללוות אותם, ולומר את נחמתו שלו בעוד הם אומרים את נחמתם שלהם, הפסולה לדעתו. וכך שואל גם הריא"ף במקום³⁴: "ותימה, דהיה לו לילך ולנחמו נחמה ראויה ולא כנחמת בבלאי, ומי הכריחו לנחם נחמת בבלאי ולעביד כדעבד אח"כ כד אויל לחודיה" - וללכת לאחר מכן לבדו לנחם? ונראה, שלדעת הריא"ף, נחמה זו כל כך פסולה מעיקרה עד שעולא לא רצה אף לשמעה, ולו גם מפי אחרים, ולכן סירב ללכת עימם: "דאם היה הולך בהנהו רבנן, היה כל אחד מהם רוצה לנחמו והם רגילים בנחמות בבלאי דגידופא הוא, ולכן הלך הוא לבדו כי הוא היה מנחמו כהוגן וכשורה ולא ישמעו אזניו דבר שלא כהוגן"³⁵. פירוש זה עוד מחריף את השלילה שבנחמת חכמי בבל, אשר פגומה כל כך עד שעולא סירב אף לשמעה משום שהיא גידוף כלפי שמיא, וחשש לעצמו פן ישמעו אזניו "דבר שלא כהוגן"!

בפירוש "דרך הישר"³⁶ מצאנו הסבר אחר לעובדה שעולא לא הלך עם החכמים האחרים לר' שמואל בר יהודה. לדעת בעל "דרך הישר", הטענה שעולא חושש כל כך משמיעת דבר לא מהוגן נראית מוגזמת והוא טוען כלפי הריא"ף הנ"ל: "והרי"ף ז"ל נדחק בזה, ואין צורך לעני"ד". הוא סבור כי עולא, לא על עצמו ניסה להגן משמיעת דבר שלא כהוגן, אלא דוקא מתוך התחשבות באבל, הגיע לבדו ולא עם שאר המנחמים. הרי נחמתו של עולא, גם אם לא היה בה גידוף

33. הרמ"א ליוורה דעה "הלכות אבלות" שעיי' ב'.

34. הריא"ף הנז' לעיל בפרק ג' לבי"ק ל"ח.

35. וכן כתב גם ר' חנוך זונדל בן יוסף בעל ה"עץ יוסף" ב"עיון יעקב" שם.

36. "דרך הישר" לר' צבי פנחס ליפשיץ ב"חידושי גאונים" בבי"ק שם.

דרכי ניהום אכלים באספקלריית חז"ל ופרשני המקרא

כנחמתא דבבלאי, מצד שני לא היה בה גם כבוד מרובה לר' שמואל בר יהודה ולבתו הנפטרת. שהרי עולא טוען בנחמתו שאילו היה עתיד לצאת ממנה דבר טוב - היתה נשאת בחיים; והעובדה שנפטרה מוכיחה כי סיימה תפקידה בעולם וכי לא היה יוצא ממנה דבר טוב בעתיד³⁷. ברור שנחמה זו, גם אם היא נכונה עובדתית, לא נאה היא לכבוד המת ולכבוד האבל. ולכן נמנע עולא מלאמרה בנוכחות אחרים, שמא בכך היה גורם לר' שמואל בר יהודה בושה ברבים, והעדיף לבוא לבדו:

"ג"ל הא דלא רצה לילך עמהם ולנחמו נחמתא הראוי ולא כנחמתא דבבלאי, היינו משום שאין זה כבוד לגבי רב שמואל בר יהודה שיאמר לו בפני רבים שבתו לא היתה כשירה, ולא היתה ראויה לצאת ממנה דבר טוב."

גישת המהרש"ל לנחמתא דבבלאי ולנחמת עולא

"דרך הישר" שהובא לעיל, ומוצא חיסרון מסוים גם בנחמתו של עולא, למרות שאין היא גידוף כלפי שמים, מביא אותנו לפירוש "ים של שלמה"³⁸ אשר הופך את היוצרות.

"ים של שלמה" מסביר לנו בתחילה מדוע "נחמתא דבבלאי" אינה גידוף למעשה, אם מבינים אותה כהלכה. אחר כך מוצא הוא טעם לפגם דוקא בנחמתו של עולא שגם אם היא אמת לאמיתה, מכל מקום אינה מתאימה לאומרה לאב השכול.

בדבריו מיישב הוא תמיהה שיכולה היתה להיות על חכמי בבל; איך ייתכן שחכמי בבל אשר אינם, חלילה, בחזקת מגדפים, לא הבינו כי נחמתם גידוף היא ולא ראוי לאמרה? - "ים של שלמה" מסביר

37. עיין נחמתו של עולא בהרחבה בפרק ב' לעיל.

38. "ים של שלמה" לר' שלמה לוריא על מסכת בבא קמא פרק רביעי ס"י י': "דין שמותר לנחם האבל ולומר לו למה תבכה מאי אית לך למיעבד לא לא תוכל להחזירו, אבל לומר לאבל אם היה ראוי לבא דבר טוב ממנו לא היה מת - אסור. לפי שמצערנו ומשוו כבוד המת צרך לשבחיו".

שנחמה זו לא הובנה על בוריה. וזוהי לשונו:

"וכן נראה דאין זה גידופא... ומה שאומרים מה אית לך למעכב, הני פ'י מה מעיל רוב הצער והבכיה, הלוא לא תוכל להחזיר".

כלומר, המנחמים המשתמשים בנחמה זו לא מתכוונים לומר שאילו היינו יכולים להחזיר את המת לחיים, ולשנות את גזירת הבורא - היינו עושים זאת; אלא אומרים לאבל: מה יועיל לך ריבוי הצער והבכיה, הלוא אלה לא יעזרו כבר ולא ישיבו את הנפטר. בעזרת נחמה זו מנסים לעודד את האבל ולמנעו מבכיה מרובה ומצער מיותר.

"ים של שלמה" מוכיח דבריו בעזרת דוד: כשהיה בנו של דוד חולה אנוש, התאבל עליו אביו, בכה וצם; ודוקא כשמת הילד - קם מאבלו, התרחץ, החליף בגדיו ואכל לחם. עבדיו שאלו אותו מדוע נהג שלא כצפוי, לכאורה: התאבל כשעדיין לא היה צורך בכך, והפסיק את אבלו כאשר מת הבן והיה זה מן ההגיון להתאבל. דוד עונה להם כך³⁹: "...בעוד הילד חי צמתי ואבכה כי אמרתי מי יודע יחנני ה' וחי הילד. ועתה - מת, למה זה אני צם? האוכל להשיבו עוד? אני הולך אליו והוא לא ישוב אלי".

לפי פירוש "ים של שלמה" אומרת "נחמתא דבבלאי" בדיוק את הרעיון שמוצאים אנו בדברי דוד: עתה, כשכבר מת המת "התוכל להשיבו עוד?" - הרי אין לנו אפשרות כזו, ואם כך למה להרבות בבכיה? היש"ש עוד מוסיף - אם נלך לפי הבנתו של עולא את "נחמתא דבבלאי" נוכל לתמוה גם על דוד המלך שאמר "האוכל להשיבו עוד", והרי מילים אלה מקבילות במדוייק למלות הנחמה "מאי אפשר למיעבד" ואם כך גם דוד בחזקת מגדף!!⁴⁰

39. שמואל ב' פרק י"ב כ"ב-כ"ג.

40. הט"ז ביורה דעה הלכות אבילות שע"ו אי טוען שכל הוכחתו של י"ים של שלמה" ממעשה דוד אין בה ממש, שהרי דוד התכוון לומר שהצומות והתפילה לא יעזרו לאחר שמת בנו לא יועילו להשיבו, ואלם המנחמים בנחמת הבבליים מתכוונים לומר שהצער לא יועיל, כלומר, לטענתם, למרות שהאבל מצטער על גזירת ה' ואינו רצה לקבלה - מכל מקום, מחויב הוא לקבלה; וזוהו הגידוף, שכן אדם צריך להבין

דרכי ניהום אכלים באספקלריית חז"ל ופרשני המקרא

ולא זו בלבד שנחמה זו חיובית היא, ואינה בגדר גידוף, לדעת ר' שלמה לוריא, הוא מוצא דופי דוקא בנחמתו של עולא, וזאת משני טעמים. ראשית, טוען "ים של שלמה", גם אם נחמתו של עולא נכונה ומבוססת, ובתו של רב שמואל בר יהודה באמת לא כשרה היתה, נחמה זו אינה מתאימה להאמר כניחומים לאב שבתו המתה מוטלת לפניו, והוא אחוז צער ויגון.

הרי מקפידים לומר את שבחו של המת. וברור ומובן שלא ראוי לספר לאבלים בגנותו: "ואדרב' נחמת' דליה צער היא קצת לאבל לומר לו: אם היתה כשרה כו'. אדרבה יקרות' דאבל ודמת לשבחו ולא לגנותו..."

נוסף על כך, חולק "ים של שלמה" גם על עצם נכונות העובדות אשר בנחמת עולא. הוא מכחיש את הטענה כי אדם שמת, אות הוא שלא עתיד לצאת ממנו דבר טוב; ומוסיף כי לפי גישה זו לא ברור מדוע דוד המלך בוכה ומתאבל לפני מות הילד, הרי אם עתיד לצאת מבנו דבר טוב - לא ימות ממילא, ואין צורך בבכי ובצום. ואם לא עתיד לצאת ממנו דבר טוב - לא יועילו גם האבל והצער להשאירו בעולם, אם אין מטרה לקיומו.

לדעת "ים של שלמה" לעיתים נגרם המוות, כתוצאה מסיבות ונימוקים שונים אף אם עתיד לצאת מהנפטר דבר טוב. הוא טוען שישנם מקרים שבנים מתים (למשל על חטאי אבותיהם - כמו בנו של דוד) ואפילו הם גדולים, ואף שהם כשרים, וכן הראוי היה לבא מהם דבר טוב, ולמרות שהעתיד צופן להם טוב - מתים הם. ואם כך, נחמתו של עולא, לא רק שהסבה צער לאב השכול, אלא אף לא היתה נכונה מעיקרה!

שתי הנחמות שנאמרו לרב שמואל בר יהודה, "נחמתא דבבלאי"

שלא רצונו הוא הקובע והחשוב אלא רצון הקב"ה, וכי אין לו זכות כלל להצטער על גזירת ה': "אותן המנחמים שאומרים... אין אומרים על התפילה כן אלא על הצער שלא יצער עצמו... שפ"י יהיה מצער עצמו על שלא יהיה כרצון האדם - וזהו גידוף..."

ונחמת עולא, נשללו שתיהן. הראשונה, נשללה על ידי רוב הפרשנים. משום שיש בה גידוף כלפי שמיא; ואילו נחמתו של עולא, נשללה על ידי ר' שלמה לוריא משום שאינה נכונה עובדתית ומשום שהסבה צעדי לאבל⁴¹.

הנחמה לרבן יוחנן בן זכאי⁴²

נחמות רבות, שלילתן היא בעובדה כי נדחו על ידי האבל, חזו אולי הפגם העיקרי של נחמות - שהרי מבחנן האמיתי הוא ביכולתן לנחם את האבלים. נדגיש כי נחמה אשר לא התקבלה במקרה אחד, יכולה להיות רצויה על ידי אבל אחר, או אולי כעבור פרק זמן, כאשר האבל אינו שרוי בצערו הטרי, ומסוגל לשקול ולהביט על הדברים בצורה אחרת!

אחת הנחמות אשר לא התקבלו על - ידי המנוחם, היא נחמתם של ארבעת תלמידי רבן יוחנן בן זכאי לרבם⁴³. ארבעת התלמידים הזכירו לו שמות מהמקרא של אנשים אשר איבדו כמוהו את בניהם והתנחמו למרות זאת. אמר לו ר' אליעזר: לאדם הראשון מת בנו, וקיבל עלינו תנחומים, "אף אתה קבל תנחומין. א"ל לא די שאני מצטער בעצמי אלא שהזכרת לי צערו של אדם הראשון" ר' יהושע אמר כי לאיוב היו בנים ובנות ומתו כולם ביום אחד, והתנחם - אף אתה קבל תנחומים. ר' יוסי הזכיר את שני בני אהרן אשר מתו ביום אחד, ור' שמעון הזכיר את דוד המלך; וכולם הוכיחו כי האנשים המוזכרים קיבלו תנחומים, וכך ראי גם לרבן יוחנן בן זכאי להתנחם. אולם הוא התרעם: "לא די שאני מצטער בעצמי אלא שהזכרת לי צערו של... רק משבא ר' אלעזר בן ערך וניחמו בשבחי בנו, רק אז התנחם ואמר לו "ניחמתני כדרך שבני אדם מנחמין!"

41. במקום לא מוזכרת תגובתו של רב שמואל בר יהודה לשתי נחמות אלה, ואם התקבלו על דעתו אם לאו.

42. עיין בהרחבה בהסבר נחמה זו, לעיל פרק ו'.

43. אבות דרבי נתן, נוסח א', פי"ד סי' ו'.

דרכי ניהום אכלים באספקלריית חז"ל ופרשני המקרא

רבן יוחנן בן זכאי דוחה נחמתם של תלמידיו מכל וכל. היא אינה נחמת לנחמה "כדרך שבני אדם מנחמין", כלומר לדעתו היא נחמה שלא כהוגן, ושאינה פועלת למטרתה. בעל ה"עקידת יצחק"⁴⁴ עוד מוסיף: "ולזה אמר שנתנחם בדרך שגדולי הדעת מתנחמין, ולא כדרך הפתאים המקררים דעתם בצרות זולתם!"

אבל המסר אשר אומר "צרתך - צרת רבים היא", אינו המסר העיקרי של נחמת החכמים. רבן יוחנן אמנם טוען שלא קיבל את הנחמה, משום שזו גרמה לו להתעצב על צרותיהם של ראשונים, אולם נראה שישנן סיבות נוספות לאי קבלת נחמה כזו על ידי האבלים.

ברור לנו כי ישנן נחמות, אשר כשלעצמן נכונות הן והגיוניות, ויעמדו במבחן האמת הצרופה, אולם ייכשלו במבחן ההתמודדות עם אבל השרוי בצער. זהו פן חשוב מאד בנחמה אשר אנו, בבואנו לנתח אותה שלא במשקפי האבל, אולי לא נמצא בה כל שלילה. הפגם בנחמה הוא לעיתים העיתוי בו היא נאמרת. דברי הגיון טהור אינם מתקבלים תמיד על דעתו של אבל ברגעים בהם הוא מתייסר וכואב, וגם בעובדה זו שומה עלינו להתחשב בבואנו לנחם. הנחמה באה לנחם אבל, ולכן מחויבים אנו להתייחס למצב האבילות בו הוא נתון. אדם השרוי בצער, נתון יותר מן הרגיל, לשליטת הרגש; ולכן נחמות הגיוניות לא יתקבלו תמיד על דעתו. ואולי משום כך התקבלה דוקא נחמתו של ר' אלעזר בן ערך, אשר עוסקת בשבחי המת - ולכן פונה לרגש האבהי של רבן יוחנן בן זכאי.

נחמת משה לאהרן⁴⁵

בויקרא י' מוזכרת מיתת שני בני אהרן. בפסוק ג' שם נאמר:

וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל אַהֲרֹן: הוּא אֲשֶׁר דִּיבַר ה' לֵאמֹר בְּקִרְבִי אֶקְדֵּשׁ וְעַל

44. "עקידת יצחק" לר' יצחק עראמה, לפרשת שמיני שער תשעה וחמישים (דף כ"ה).

45. נחמת משה לאהרן נידונה כבר לעיל בפרקים ב', ג', ו - ה'.

פני כל העם אכבד וידם אהרן". לדעת רוב הפרשנים המסבירים את נחמתו של משה, התנחם אהרן בדברי אחיו וקיבל עליו את הדין. במילים "וידם אהרן" רואים הם את צידוק הדין, קבלת הגזירה והתנחמות מלאה. יש אף שטוענים כי על שתיקה זו וקבלת התנחומים קיבל אהרן שכר⁴⁶.

האברבנאל⁴⁷ רואה שתיקה זו באור שונה. וכך הוא כותב:

"נהפך לבו כאבן דומם ולא נשא קולו בכבי וכמספר כאב על בנים.
גם לא קיבל תנחומים ממשה, כי לא נותרה בו נשמה והדיבור
בו...."

אם כך, שתיקת אהרן מוכיחה - לדעת האברבנאל - כי ניחומי משה לא התקבלו, מאחר שנאמרו כשהיה אהרן עדיין המום וכואב ממותם הפתאומי של שני בניו. הנחמה כשהיא לעצמה הגיונית ויפה, ואולי גם היתה מתקבלת, אילו רק נאמרה במועד מאוחר יותר כשהיה אהרן מתרגל מעט למצב ומבין את מלוא משמעות המקרה, ולא עתה כששני בניו המתים מונחים לפניו.

לסיכום, מצאנו שניתן לגלות פגמים שונים בנחמות, וכי לא כל נחמה שנאמרת ראויה להאמר, ולא כל נחמה אכן פועלת לניחום האבל, ומכאן שצריך אדם לשקול ולבדוק את נחמותיו. על כל מנחם להפוך ולהפוך בנחמתו ואף אם כוונתו רצויה ונכונה, עליו לבחון: שמא נחמתו יש בה צליל של גידוף וכפירה, ואף אם היא נקיה כלפי שמיא, אולי לא עכשיו הוא הזמן הנכון לאומרה, או שמא האבל המסוים אשר עומד לפניו לא יקבל אותה.

כל נחמה שברצוננו לומר, חייבת להשקל מכל כיווניה - כמו כל דבר אשר מוציא מפיו - אלא שבמקרה של ניחומי אבלים, עומד מן העבר השני אדם שכול ושבור, אשר שומה עלינו יותר מתמיד להזהר

46. זבחים קט"ו, ע"ב: "וכיון שידע אהרן שבניו ידועי מקום הם, שתק וקיבל שכר שנאמר 'וידם אהרן'".

47. פירוש האברבנאל על התורה, ויקרא י".

שלא לפגוע בו יותר משנפגע ממילא.

סיום

דומה כי לסיום הדברים, ראוי לסכם ולציין כמה מן הנקודות אשר עלו במהלכם.

ראשית, בולטת העובדה כי אין נחמה אחת אשר תתאים לכל אבל ולכל מנחם. אל כל מקרה אבלות יש להתייחס כמקרה מיוחד, ולהתאים את הנחמה המיוחדת לו. ואכן, קיימת זיקה ברורה ובהירה בין המקרים השונים והנחמות אשר נאמרות בכל מקרה.

ברור לנו, למשל, כי במקרה של תינוק אשר נפטר, קשה יהיה לומר לאבל כי הנפטר צדיק היה, וגדול בחסידותו, ולכן נאמרת נחמה זו במקרים שאכן, ברורה לעין צדקותו של הנפטר - כמו בני אהרן. לעומת זאת, במקרה שהמת, תינוק הוא או ילד, מצאנו נחמות המספרות על שלמותו ותמימותו של הנפטר, אשר הגיע לעולם האמת באין עמו חטאים שצבר.

קיימת גם התייחסות ברורה של המנחם ליחס האבל כלפי המוות: אם האבל ממאן להינחם, מנסים המנחמים להראותו כי החיים נמשכים, וכי עליו להתגבר על המשבר ולראות את אסונו במידה וביחס הנכונים - כמו שמצאנו אצל בני יעקב, אשר מנסים לנחם את אביהם בצאצאיו הרבים אשר נותרו לו גם לאחר "שיכול" בנו, במקרה של אבל אשר מאשים עצמו - מגלים לנו כי המנחמים עושים כל שביכולתם, על מנת להעביר את האשמה מכתפי האבל.

גם נחמות אשר לא התקבלו, משום שיקולים מוטעים של המנחמים, אשר לא השכילו לכון את הנחמה הנכונה והמתאימה לאבל, גם נחמות אלו מוכיחות ומעידות לפנינו כי אין תבנית אחידה של נחמות אשר מתאימות לכל אבל, וכי שומה על המנחם לעיין בדבריו ולשקול: האם אכן זוהי הנחמה המתאימה להיאמר לאבל זה שלפניו.

עלינו לשים לבנו לעובדה, כי ברוב המקרים לא מזכרת תגובה האבל לנחמה, ואם התקבלה על ליבו אם לאו, ישנם מקרים בהם אכן מזכיר יחס האבל לנחמה, כמו במקרה אהרן עליו כותב הפסוק במפורש "וידם אהרן" - אחר דברי משה, או רבן יוחנן בן זכאי אשר התרעם על נחמות תלמידיו ולעומת זאת קיבל ברצון את נחמת ר אלעזר בן ערך. אולם בכל שאר המקרים, והם מרביתם, בהם לא מופיעה תשובת האבל, אין לנו אלא לשער כי דברי התנחומים אכן התקבלו על ידי האבלים.

נזכיר עוד שלשה סוגי נחמות אשר בולטות דוקא בהיעדרן: קבוצה אחת של נחמות כאלה, הן נחמות לבנים על מות הוריהם. הנחמות אותן פגשנו, הן להורים אשר אבלים על בניהם, או לדור שנפטר בו צדיק וגדול. לא מצאנו מנחמים שבאים לנחם בנים. היעדר נחמות אלה בולט עוד יותר על רקע העובדה כי מקור המצוה, הוא יצחק - אשר מנחם על מות אביו, או לדעות אחרות, המקור הוא יעקב - שמנחם אחרי מות אמו; כלומר, שני מקרים של מות הורים דוקא.

אולי ניתן להסביר היעדרן של נחמות על הורים, בעובדה שמות הורים הוא מדרך העולם, דור הולך - והדור הצעיר יותר הוא שנותר בחיים. לעומת זאת, הורים האבלים על בניהם, שמתו בחייהם - אבלות זאת טרגית יותר במהותה, וכמו סוטה וחורגת מדרך העולם, ולכן מצריכה נחמה מיוחדת אשר תביא להשלמה עם דרך האל וצידוק הדין הגמור!

קבוצה שניה של נחמות אשר לא מצאנו, כוללת נחמות אשר מזכירות את תחיית המתים, ומאפשרת לאבל להתנחם בידיעה כי יקירו עוד ישוב בעתיד לעולם החיים. תחיית המתים אינה מזכרת אף לא ברמז בנחמות שהובאו, ולא עלינו לנסות ולהסביר חסר זה.

סוג נוסף של נחמות אשר נעדר, הן נחמות אשר מזכר בהן השכר לעולם הבא. גם בנחמות אשר מוכיחות ומדברות על צדקות הנפטר, לא מדובר מפורשות בשכר אשר שמור לנפטר. אמנם, יש נחמות אשר

דרכי ניחום אבלים באספקלריית חז"ל ופרשני המקרא

הזן מזכר שכר זה במרומו - כמו בהספד על רבי בון, אשר המשל שבו מדבר על שילומים שנותן המלך לפועליו; אך זוהי נחמה יחידה שמצאנו בה רמז זה על תגמול למת.

מכל מקום, כאשר מדובר על שלמות הנפטר, צדקותו, או השלמת ייעודו בעולם, נקל לנו לשמוע בין השורות את ההבטחה לגמול מתאים בעולם האמת.

ואין לנו אלא לחתום עבודה זו בדברי הנביא ישעיה (כ"ה ח):

‘בלע המות לנצח ומחה ה' אלקים

דמעה מעל כל פנים... כי ה' דבר”.